

Sahih Âhâd Haberler “Kesinlik (Maktu’un Bih)” İfade Eder mi? Do Authentic Narrations Express Certainty?

Dr. Öğr. Üyesi Fehmi Çiçek*

Geliş Tarihi/Received: 31.07.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 17.12.2024

Öz: Adâlet ve zaptı tam râviler tarafından muttasıl sened ile gelen, hiçbir illeti bulunmayan, şaz da olmayan “sahih” bir âhâd haberin, nispet edildiği kimseye aidiyeti kesin (maktu’un bih) midir, değil midir? Mesela, Hz. Peygamber’den sahih bir sened ile bize ulaşan bir haber hakkında, “Bu sözü, kesinlikle (hiçbir şek ve tereddüt duymadan) Hz. Peygamber söylemiştir” diyebilir miyiz? Bu konu özelde hadis, genelde bütün İslâmî ilimlerinin en önemli konularından birisidir. Yaşadığımız asırda, ilahiyat fakültelerinde akademik tartışmaların çok önemli bir konusu haline gelmiştir. Zira tefsir, hadis, fıkıh, akâid, siyer gibi İslâmî ilimlerin temeli -Kur’an’dan sonra- âhâd haberlere dayanmaktadır. Eğer sahih âhâd haberler maktu’un bih (kesinlik) ifade etmiyorsa, o zaman mevzu bahis İslâmî ilimlerin temeli sarsılmış olacaktır. Böylece bu ilimler yok olup gidecektir. Eğer “kesinlik” ifade ediyorsa, bütün İslâmî ilimlerin temeli tahkim edilecektir. Böylece yerli ve yabancı müsteşrik (oryantalist) saldırı ve sarsıntılara karşı dimdik ayakta duracaktır. Bu sebeple araştırmamız, çok kritik ve çok büyük bir ehemmiyete haizdir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Haber, Ahad, Sahih, Kesin, Zan.

Abstract: Is it certain that an authentic narration which comes with a combined chain (from beginning to end) which is narrated by full trustworthy narrators whose memories are full, belongs to the person to whom it is attributed? For example, is it possible for us to say about an authentic news coming to us from the prophet Mohammad (peace be upon him) with an authentic chain, that those words are definitely, without any hesitation, belong to the prophet? This subject, Hadith in particular, is one of the most important subjects of all Islamic sciences in general. In our century, it has become a key point of academic discussions in the faculties of theology. For the foundation of Islamic sciences such as Tafsir (commentary of the holy Quran), Hadith (words of the prophet), Fiqh (law), Aqidah (creed), and Seyar

* Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı. fehmicicek58@yahoo.com, 0000-0002-0482-3675.

(the life of the prophet) is based on those narrations. If the authentic reports do not express certainty, then the foundation of the Islamic sciences in question will be shaken. However if it means "certainty", then the foundation of all Islamic sciences will be strengthened. Thus, it will stand upright against domestic and foreign orientalist attacks and shocks. For this reason, our research is very critical and of great importance.

Keywords: Hadith, News, Ahad Narration, Authentic, Certainty, Suspicion.

Giriş

Âhâd haber, sözlükte, bir kişinin rivayet ettiği habere denir. Hadis usulü terminolojisindeki tanımı ise, mütevatir hadisin şartlarını taşımayan, bir başka ifadeyle mütevatir derecesine ulaşamayan habere “Ahâd haber” denir.¹ Bu tanımdan hareketle, haberlerin ravi sayısına göre yapılan sınıflandırmada garip, aziz, meşhur ve müstefiz hadisler, “Ahad haber” kategorisi içerisine girmektedir.

Hz. Peygamber’in söylediği sözleri ve yaptığı işleri, bizzat kendi gözleriyle göremeyen ve kendi kulaklarıyla işitemeyen kimselerin (bazı sahabeler ve onlardan sonra gelen tabiin ve diğer insanların), Hz. Peygamber’in sözlerini ve fiillerini, ancak “haber” yoluyla öğrenebilme imkanına sahiptir. Bu nedenle hadis uleması, özellikle Hz. Peygamber’den gelen haberlere büyük önem vermiş, o haberleri tahlil etmiş, doğruluk derecesini araştırmış,² sahih’ini sakîm’inden ayırt edecek kriterler, kurallar ve bilgiler ihtiva eden bir ilim (Hadis usulü) inşa etmişlerdir. Bir haberin doğruluk derecesiyle alakalı olarak Talat Koçyiğit’in şu cümleleri önemlidir:

“Eşyanın bilinmesi akıl yolu ile olduğu kadar, his veya duyu organları vasıtasıyla de olur. Dördün yarısının iki ettiğini akıl yardımı ile buluruz; keza, ihdas edilmiş (muhtes), yahut yaratılmış (mahluk) olan bir şey düşündüğümüz zaman, onu ihdas eden (muhtes) veya yaratan (halik) bir kuvvetin bulunduğunu yine akıl yardımı ile anlarız. Fakat herhangi bir kimsenin söylediği bir sözü veya yaptığı bir işi, duyu

¹ İbn Hacer el-Askalâni, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Nüzheti'n-nazar fi şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Dimaşk: Matbaatu's-Sabâh, 1421/2000), 50.

² “Ey iman edenler! Size bir fasık haber getirdiği zaman, onu(n doğruluk derecesini) araştırın” Hücürat 49/6 ayeti, sıradan bir insandan sıradan bir haberin doğruluk derecesini araştırmayı zorunlu kıldığına göre, Hz. Peygamber’den nakledilen bir haberin doğruluk derecesini araştırmayı çok daha kuvvetli bir şekilde zorunlu kıldığı için hadis usulü ilmi doğmuştur.

organları vasıtasıyla öğreniriz. Söylenen bir söz, işitme organı ile, yapılan bir iş de görme organı ile bilinir. Bir şeyi duyu organı vasıtasıyla öğrenen kimse, onu, bilmeyen kimseye, yine duyu organı ile olaya bizzat şahit olan kimsenin haberiyle öğretir. Bir şeyi haber veren kimselerin hepsinin de sözlerine güvenilir kimseler olması bahis konusu olamayacağına göre, verilen haber, iki ihtimalden hali değildir; yani ya doğrudur; ya da yalandır. Bu durumda haberin, sözüne güvenilir kimseler arasından alınması gerekir. Sözüne güvenilir kimseler ise ya yakîn tarikiyle bilinir; yahutta zan tarikiyle; ancak ikinci şıkta, haberin doğruluğuna delalet eden emarelerin, aksine delalet eden emarelerden daha kuvvetli olması lazımdır”³

1. Sahih Ahad Hadisler Maktû’un Bih (Kesinlik) İfade Eder mi?

Adâlet⁴ ve zapt⁵’ı tam râviler⁵ tarafından muttasıl sened⁶ ile gelen, hiçbir illeti bulunmayan⁷, şâz da olmayan⁸ “sahih”⁹ bir âhâd haberin¹⁰, nispet edil-

³ Talat Koçyiğit, *Âhâd haberlerin değeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1966), 14, 128

⁴ Adâletü’r-ruvât: İbn Hacer, adâlet sâhibi râviyi şöyle tanımlar: “Âdil râvi, kendisini devamlı takvalı ve güzel ahlaklı olmaya sevkeden bir melekeye sahip olan kimsedir”. Ayrıca bu tarifte geçen “Takva”yı, şirk, fiske ve bidat gibi kötü amellerden uzak durmak şeklinde açıklar. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar fi şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, 58. Bir râvinin “Adâlet” sahibi olabilmesi için: 1- Müslüman olması, 2- Akıl sahibi olması, 3- Bülûğâ ermesi, 4- Büyük günahlardan kaçınması, 5- Küçük günahlarda ısrar etmemesi, 6- Kahkahayla gülmek, insanların gözü önünde yiyip-içmek, kötü koku yaymak gibi üstün karaktere zarar veren davranışlardan da uzak olması gerekir. Bkz. Abdullah Sirâcüddin, *Şerhu manzûmeti’l-Beykûniyye fi mustalahi’l-hadîs* (Halep: Dâru’l-Fellah, ts.), 36.

⁵ *Zabtu’r-ruvât*: Râvi’nin hocasından işittiği rivayeti, ilave ve çıkarma yapmadan, her ne zaman isterse, ezberinden söyleyebilme yeteneğidir. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 69.

⁶ *İttisâli’s-sened*: Bir hadisin sened zincirinin başından sonuna kadar – ki sonu ister Hz. Peygamber’e (sav), ister sahabe’ye, isterse de tâbiîn’e dayansın- birleşik olması, râvileri arasında bir kopukluk olmaması anlamına gelir. Geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir el-Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî li şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatül-Kübrâ el-Emîriyye, 1323/1905), 1/9; Ebu Hasan Ubeydullah b. Muhammed el-Mübârekfûrî, *Mir’âtü’l-mefâtih şerhu Mişkâtü’l-Mesâbîh* (Hindistan: idâretü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve D’veti ve’l-iftâ, 1404/1983), 3/51; Mahmud b. Ahmed b. Mahmud Tahhan, *Teystrü mustalahi’l-hadîs* (by. Mektebetü’l-Me’ârif, ts.), 44; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdi el-Medenî (Medine: Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 21; Tîbî, Şerefüddin Hüseyin b. Muhammed, *el-Hülâsa fi ma’rifeti’l-hadîs* (by. el-Mektebetü’l-İslâmîyye, 1430/2008), 50; Sehâvî, Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Gâye fi şerhi’l-Hidâye*, thk. Ebu Âiş Abdülmün’im İbrahim (by. Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’t-Türâs, 1421/2001), 144.

⁷ *İlletli olmaması*: Hadisin Sihatini yaralayan zâhir veya bâtın herhangi bir illetten âri olması, Sahih Hadis’in şartlarından sayılmıştır. Bkz. Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Tedribü’r-râvî fi şerhi takrîbi’l-Nevevî*, thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyabî (Medine: Daru Taybe, ts.), 1/65.

diği kimseye âidiyeti kesin (Maktû'un bih) midir, değil midir? Mesela, Hz. Peygamber'den sahih bir sened ile bize ulaşan bir haber hakkında, "Bu sözü, kesinlikle (hiçbir şek ve tereddüt duymadan) Hz. Peygamber söylemiştir" diyebilir miyiz? Bu konu, Hadis ilimlerinin en önemli konularından birisidir. Yaşadığımız asırda, ilahiyat alanında yapılan tartışmaların merkezi yahut kilit hususiyeti haline gelmiştir. Zira temel İslam bilimlerinin hemen hemen hepsi ya doğrudan ya da dolaylı olarak hadislerle alakalıdır. Dolayısıyla sahih hadisin kesinlik ifade edip etmemesi konusu, İslâmî ilimleri ya temel-

⁸ Şâz olmaması: Sika bir râvinin kendisinden daha sika bir râviye muhalefet etmemesi. Bkz. Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Mûkaza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde (Halep: Mektebû'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412/1991), 24.

⁹ Sahih hadis tanımlaması için bkz. İbnü's-Salâh Ebu Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*, *Mukaddime*, thk. Nûruddin İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1406/1986), 11-12; Ebu Zekerîya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahih-i Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972), 1/27; İbnü Dakîkî'l-İd, *el-İktirâh fi beyâni'l-istilâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5; İbn Cemâa, Ebu Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1406/1985), 33; Zehebî, *el-Mûkaza*, 24; Ömer b. Ali b. Ömer el-Kazvînî, *Meşihatü'l-Kazvînî*, thk. Dr. Âmir Hasan Sabri (by. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2005), 92; Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkira*, thk. Abdullatif el-Hemîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 103; İbn Hacer el-Askalânî, *Nühzetü'n-nazar*, 6; Kâfiyecî, Muhammed b. Süleyman, *el-Muhtasar fi 'ilmi'l-eser*, thk. Ali Zevîn (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1407/1986), 113; Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Elfiyye*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (by. Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 4; Useymîn, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fi mustalahi'l-hadîs*, thk. Fehd b. Nâsir b. İbrahim Süleyman (by. Dâru's-Süreyyâ li'n-Neşr, 1423/2003), 7; Takıyyüddin Şümünnî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Muhammed, *el-Âliyyü'r-rütbe fi şerhi nazmi'n-Nuhbe*, thk. Harun b. Abdurrahman el-Cezâirî (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1423/2003), 55; Hüveyyî, Muhammed b. Ahmed b. Halil, *Aksa'l-emel ve's-sûl fi ilmi hadîsi'r-rasûl*, thk. Nevaf Abbas Habib el-Münâvir (Kuveyt: Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, 1437/2015), 66.

¹⁰ Verilen sahih hadis tanımı, hadis ulemasının üzerinde ittifak ettiği tanımdır. Geniş bilgi için Bkz. Zekerîya b. Muhammed b. Zekerîya el-Ensârî, *Fethu'l-Bâkî bi şerhi Elfiyyeti'l-Irâkî*, thk. Abdullatif Hemîm ve Mahir el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 1/95; Nevevî, *el-Minhâc*, 1/27; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/68; Abdurrahim b. Hüseyin el-Irâkî, *Nazmu kitabi'l-İktirâh li'bni Dakîkî'l-İd*, thk. Abdulkadir b. 'Âbirî el-İdrîsî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006), 29; Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 1/26; Süleyman b. Yahya b. Ömer Makbul el-Ehdel, *el-Menhelü'r-revî 'alâ manzûmeti'l-Mecdi'l-lugavi*, thk. Harun b. Abdurrahman el-Cezâirî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2007), 7.

den sarsan ya da temelden tahkim eden bir neticeye götürecektir. “Ben müminim” diyen bir insanın, Hz. Peygamber’den geldiği “kesin” olan bir söz (hadis), fiil ve sıfatı reddetmesi mümkün değildir. O halde, bu konunun izah edilmesi, hadislerin aidiyetinde şüpheye düşerek itikad, ahkâm ve ahiret gibi birçok konuda kafa karışıklığı yaşayan nice insana ışık tutması yönüyle gayet önemli bir çalışmadır.

Tıp, astronomi, kimyâ gibi ilimlerin herhangi bir konusunda, bu ilimlerin en uzman kişilerinin söyledikleri bağlayıcı olduğuna göre, hadis usulü ilminin böyle bir konusu hakkında, elbette, bu ilmin en uzman otoritelerinin görüşleri bağlayıcı olur. Bir başka ifadeyle, bu ilmin en uzman otoritelerinin görüşlerini almak ve o görüşleri uygulamak, bu ilimlerde uzman olmayan kimselerin söylediklerine itibar etmemek, takip edilecek en makul, isabetli ve doğru metottur. Buradan hareketle, böyle önemli bir konuda, yazdıkları eserlerle hem kendi çağlarında hem de diğer çağlarda uzman oldukları bütün ümmet tarafından kabul edilen Süyûtî (ö. 911/1505), İbn Salâh (ö. 643/1245), İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi âlimlerin görüşlerini alacağız. Süyûtî meşhur *Elfiye*’sinde şöyle der:

15 - * وَالْخُتْمُ بِالصَّحَّةِ وَالضَّعْفِ عَلَى

16 - ظَاهِرُهُ، لَا الْقَطْعُ، إِلَّا مَا حَوَى * كِتَابُ مُسْلِمٍ أَوْ الْجُعْفِيِّ سِوَى

17 - مَا اتَّقَدُوا فَاَيْنُ الصَّلَاحِ رَجَّحَا * قَطْعًا بِهِ، وَكَمْ إِمَامٌ جَنَحَا

18 - وَالنَّوَوِيُّ رَجَّحَ فِي التَّقْرِيبِ * ظَنًّا بِهِ، وَالْقَطْعُ ذُو تَصْوِيبِ

“Hadislere “sahih” veya “zayıf” hükmünü vermek, senedin zâhirine göredir, Kat’iyyet (kesinlik) ifade etmez. Ancak (bu genel ifadenin kapsamından), Müslim¹¹ ve Buhârî’nin¹² kitaplarının her birisinin ihtiva ettiği hadisler müstesna tutulmuştur. (Buhârî ve Müslim’in kitaplarındaki hadisler, kat’iyyet (kesinlik) ifade eder).

¹¹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi’u’s-şâhih* adlı eseriyle tanınan muhaddis. Bkz. Yaşar Kandemir, *Müslim b. Haccâc*, DİA, 2006, 32/93-94.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî (ö. 256/870). *Kur’ân-ı Kerim*’den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi’u’s-şâhih* adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis. Bkz. Muhammed el-A’zamî, Yusuf Şevki Yavuz, Salim Ögüt, “Buhârî, Muhammed b. İsmail, DİA, 1992, 6/368-372.

Fakat (Buhârî ve Müslim'deki hadislerin kat'iyet ifade etmesi görüşünün de bir istisnası vardır: Dârekutnî¹³ gibi bazı muhaddislerin, Buhârî ve Müslim'de) tenkit ettikleri hadisler müstesnadır (Bu tenkit edilen hadisler, kat'iyet ifade etmez). (Buhârî ve Müslim hadislerinin kat'iyet (kesinlik) ifade ettiği görüşünü) İbn Salâh¹⁴ tercih etmiştir. Nice muhaddis imamlar, İbn Salâh'ın bu görüşüne meylederek ona destek vermiştir. Nevevî,¹⁵ et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîrî'n-nezîr isimli muhtasar eserinde, Buhârî ve Müslim hadislerinin 'Zan' ifade ettiği görüşünü tercih etmiştir. Fakat, Buhârî ve Müslim hadislerinin kat'iyet ifade ettiği görüşü, doğru olan görüştür"¹⁶

İmam Nevevî (ö. 676/1277) et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîrî'n-nezîr adlı eserinde, "Hadis uzmanları bir hadise "sahih" dediği zaman, bunun anlamı bu hadisin senedinin sahih olduğudur. Yoksa hadisin, söyleyen kimseye nispetinin kat'î olduğu (Maktû'un bih) anlamında değildir"¹⁷ der. Bu esere şerh yazan İmam Süyûtî, Nevevî'nin bu görüşünü "Sika bir râvinin, hata yapmasının aklen caiz (mümkün) olduğu"¹⁸ gerekçesine dayandırmıştır. Ancak İmam Nevevî bu görüşünün hemen arkasında -âdetâ bu görüşünün içeriğini tefsir edercesine- hadis ulemasının bir hadis hakkında "zayıftır" dediği zaman, bunun anlamının "bu hadisin başlı başına yalan bir hadis olduğu" anlamına gelmediğini, bilakis hadisin senedinin belirtilen şartları taşımadığı için sahih olmadığı manasını taşıdığını ifade etmiştir. İmam Süyûtî de bu görüşü "Çok hata yapan ve yalan söyleyen bir kimsenin de aklen doğru söyleme ihtimalinin mümkün olduğu" gerekçesine dayandırmıştır.¹⁹ Daha sonra da aralarında İmam Mâlik (ö. 179/995),²⁰ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),²¹ İbn Hazm

¹³ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995). Hadis hâfızı ve kıraat âlimi. Bkz. İsmail Lütfü Çakan, Dârekutnî, DİA, 1993, 8/488-490.

¹⁴ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245). Hadis âlimi ve fakih. Bkz. Yaşar Kandemir, İbn Salâh eş-Şehrezûrî, DİA, 2000, 21/198-200.

¹⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277). Hadis âlimi ve fakih. Bkz. Yaşar Kandemir, Nevevî, DİA, 2007, 33/45-49.

¹⁶ Ahmed Muhammed Şâkir, Elfiyyetü's-Süyûtî, 4.

¹⁷ Ebu Zekeriya Muhyiddin en-Nevevî, et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîrî'n-nezîr, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1985), 25.

¹⁸ Süyûtî, Tedribu'r-râvi, 1/75.

¹⁹ Süyûtî, Tedribu'r-râvi, 1/76.

²⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795). Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddis. Bkz. Ahmet Özel, Mâlik b. Enes, DİA, 2003, Ankara, 27/506-513.

(ö. 456/1064)²² ve bazı Şâfiîlerin de bulunduğu bazı muhaddislerin, İmam Nevevî'nin bu görüşüne muhalefet ederek sahih hadisin ilm-i yakîn (maktu'un bih) ifade ettiğini savunduklarını zikretmiştir. Ancak Şâfiî'lerin, İmam Mâlik, Şâfiî, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)²³ gibi raviler tarafından hadisin rivayet edilmesi şartını ileri sürdüklerini, aksi takdirde hadisin ilmi yakîn ifade etmeyeceğini dile getirmiştir.²⁴

Herhangi bir hadis kitabında rivayet edilen sahih bir hadisin ilm-i yakîn ifade edip etmeyeceği konusundaki bu tartışmalara daha kuvvetli bir delil ile katılan İbn Salâh (ö. 643/1245),²⁵ Buhârî ve Müslim'in her ikisinin (müt-tefekun aleyh) veya ikisinden birinin rivayet ettiği hadislerin sıhhatinin kesin olduğunu (maktu'un bih) ve kat'i ilim ifade ettiğini söyler.²⁶ Ancak Dârekutnî (ö. 385/995)²⁷ gibi bazı muhaddislerin Buhârî ve Müslim'de tenkit ettiği hadisleri, bu kat'iyet çerçevesinden dışarı çıkarır.²⁸ Lakin Nevevî “*et-Takrib*”te, kelamcıların “*Mütevatir derecesine ulaşmayan hadis, zan ifade eder*” diyerek İbn Salâh'a muhalefet ettiklerini söyler.²⁹ İbn Salâh bu itirazı “*İslam ümmetinin, Buhârî ve Müslim'in Kurandan sonra en sahih kitap olduklarına ittifak etmesinin, bu iki kitapta bulunan hadislerin (tenkit edilenler hariç) maktu'un bih olduklarını gösterir*”³⁰ şeklinde cevap verir. Ardından “*İslam ümmetinin, Buhârî ve Müslim'i en sahih kitap olarak kabul etmelerinin sebebi; onlara (İslam*

²¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855). Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih. Bkz. M. Yaşar Kandemir, Hayreddin Karaman, Yusuf Şevki Yavuz, *Ahmed b. Hanbel*, DİA, 1989, İstanbul, 2/75-80.

²² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064). Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair. Bkz. Yunus Apaydın, Yusuf Şevki Yavuz, İbrahim Gürbüz, *İbn Hazm*, DİA, 1999, İstanbul, 20/39-52.

²³ Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (ö. 198/814). Tebeu't-tâbiîn neslinden hadis âlimi ve hâfiz. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, *Süfyân b. Uyeyne*, DİA, İstanbul, 2010, 38/28-29.

²⁴ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/75.

²⁵ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245). Hadis âlimi ve fakih. Bkz. M. Yaşar Kandemir, *İbn Salâh eş-Şehrezûrî*, DİA, 2000, 21/198-200.

²⁶ İbn Salâh, *Sıyanetü sahihi müslim mine'l-ihlâl ve'l-galat ve himâyetühü mine'l-iskât ve's-sakat*, thk, Abdullah Abdulkadir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408), 85.

²⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995). Hadis hâfızı ve kiraat âlimi. Bkz. İsmail Lütfü Çakan, *Dârekutnî*, DİA, 1993, 8/488-490.

²⁸ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/145.

²⁹ Nevevî, *Et-Takrib*, 25.

³⁰ İbn Salâh, *Mukaddime*, 28.

ümmetine) göre, zan ile amel etmek vaciptir. Halbuki zannın hata etme ihtimali vardır”³¹ diyerek kendisine itiraz edenlere, şu şekilde cevap verir: “Ben de bu görüşe meylediyordum. Bu görüşün kuvvetli bir görüş olduğunu zannediyordum. Ancak daha sonra, tercih ettiğimiz görüşün gerçekten doğru bir görüş olduğu bana beyan oldu. Çünkü hatadan masum olanın zannı hata etmez. Bu ümmetin icması, hatadan masumdur”³². Bu nedenle, içtihadı dayanan bir icma bile, hüccet oldu. Kesin bilgi ifade etti”³³

İmam Nevevî'nin “*et-Takrib*” adlı eserinde, İbn Salâh'ın “Buhârî ve Müslim'in kesin bilgi ifade ettiği” görüşünü zikrettikten sonra “Kelamcılar ve çoğunluk, mütevatir derecesine ulaşmayan hadis zan ifade eder” diyerek İbn Salâh'a muhalefet ettiler”³⁴ demesi, akıllara şu soruyu getirmektedir: Nevevî, kelamcıların bu görüşüne katılıyor mu, katılmıyor mu? Diğer bir ifadeyle “Nevevî, mücerred olarak kelamcıların bu görüşünü zikretti. Aslında, onların bu görüşüne katılmıyor” diyebilir miyiz? Yoksa “Nevevî, kelamcıların bu görüşünü kabul ettiği için, burada zikretti” şeklinde bir yorum yapabilir miyiz?

Nevevî'nin “*et-Takrib*”deki ibarelerine baktığımızda her iki ihtimalin de mümkün olduğunu görüyoruz. Be nedenle daha fazla bir araştırmaya ihtiyaç duyduk. Araştırmalarımız esnasında İmam Süyûtî'nin “*Tedribu'r-râvi*”de “Nevevî, Müslim'in şerhinde şöyle dedi” diyerek naklettiği aşağıdaki ibareler Nevevî'nin kelamcılarını desteklediği ihtimalini kuvvetlendirmektedir:

“Buhârî ve Müslim hadisleri ahad hadislerdir. Ahad haberin Buhârî ve Müslim'de olup olmaması arasında hiçbir fark yoktur. Ümmetin her iki kitabı kabul etmesinin anlamı, bir hadis eğer bu iki kitaptan birisinde bulunuyorsa, o hadisle, hiç araştırma yapmayı beklemeden, amel etmenin vücut ifade etmesidir. Halbuki Buhârî ve Müslim'in dışındaki bir kitapta böyle bir şart yoktur. Diğer kitaplarda bulunan bir hadisle, araştırma yapıp o hadisin sıhhat şartlarını taşıdığı görülünceye kadar amel edilmez. Ümmetin, Buhârî ve Müslim'deki hadislerle amel etmek üzere icma etmesi, ümmetin her iki kitaptaki hadislerin, kat'iyet üzere Hz. Peygamberin sözleri olduğuna icma ettiğini göstermez”³⁵.

³¹ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/141.

³² İbn Salâh bu sözle “Ümmetim dalalet üzere icma etmez” hadisine atıfta bulunuyor olabilir.

³³ İbn Salâh, *Mukaddime*, 28.

³⁴ Nevevî, *et-Takrib*, 25.

³⁵ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/142.

Ancak Nevevî'nin Müslim şerhine müracaat ettiğimizde, Nevevî'nin bu sözleri, kendi sözleri olarak değil, “فإنهم قالوا” diyerek kelimcilerin sözleri olarak naklettiğini gördük³⁶. Bu da Nevevî'nin kelimcilerle aynı görüşü paylaşmadığını göstermektedir.

Süyûtî'nin hocası İmam Bulkînî (ö. 868/1464), İbn Salâh'ın yukarıdaki görüşünü kabul etmeyenlerin görüşlerini reddeder. Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Hanefîlerden bir çok kelimci ve muhaddis hafızların, Eş'ari kelimcilerinin ekseriyetinin, ehli hadisin tamamının, umûmi selef ulemasının, ümmetin kabul ettiği hadislerin maktu'un bih (kesin ilim) ifade ettiğini söyler. Hatta İbn Tâhir el-Makdîsî'nin daha da ileri giderek, Buhârî ve Müslim'de olmasa bile, onların şartlarına uyan hadislerin de kesin ilim ifade ettiğini nakleder.³⁷

Muhaddis-Müfessir İmamlardan İbn Kesîr (ö. 774/1373) “Ben de İbn Salâh ile beraberim” diyerek İbn Salâh'ın görüşünü destekler. İmam Süyûtî de “Benim de tercihim bu. Bunun dışında bir itikadım yoktur” diyerek hem İbn Kesîr'e, hem de İbn Salâh'a katılır.³⁸

Hicri 14. asırda hadis ilimlerine yaptığı hizmetlerle meşhur olan Ahmed Muhammed Şâkir şöyle der: “Sağlam delillerin desteklediği hakikat, İbn Hazm'ın (ve ona tâbi olanların) dile getirdiği şu görüştür: Sahih hadis, ister Buhârî ve Müslim'de ister diğer hadis kitaplarında olsun, kat'i (kesin) ilim ifade eder. Bu yakînî ilim, nazari ilimdir, burhandır. Bu ilme, ancak, hadis ilimlerinde okyanuslar gibi derin ilme sahip olanlar, râvilerin hallerini ve hadislerin illetlerini çok iyi bilenler sahip olabilir”³⁹

İmam Mâlik, Dâvûd ez-Zâhirî, Hüseyin b. Ali el-Kerâbisî, Hâris el-Muhasebî gibi alimler sahih âhâd haberin yakînî ilim ifade ettiğini, yani Allah Rasûlünün ağzından çıkmış gibi kesin olduğunu söylemişlerdir. İbn-i Hazm da bu görüşü tercih etmiş ve “el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm” adlı eserinde “Adâlet sahibi bir kimsenin, yine kendisi gibi adâlet sahibi bir kimseden naklederek Rasulullah sallallahü aleyhi vesellem'den verdiği haber, ilmi ve ameli birlikte vâcip (farz) kılar”⁴⁰ demiştir. Bu görüşe katılmayan kimselere delilleriyle uzun uzun reddiye-

³⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/20.

³⁷ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/143.

³⁸ Süyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 1/145.

³⁹ Ahmed Muhammed Şâkir, *Elfiyyetü's-süyûtî*, 4.

⁴⁰ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.), 1/108.

ler vermiştir. İbn Hazm, “O (peygamber), heva ve hevesinden konuşmaz. Onun konuştuğu, kendisine vahyedilen vahiyden başka bir şey değildir”⁴¹ gibi ayetlere dayanarak sahih âhâd haberlerin de vahiy olduğunu (vahy-i gayr-i metlûv), Kur’an’ın Allah tarafından muhafaza edildiği gibi sahih âhâd haberlerin de Allah tarafından muhafaza edildiğini, böylece itaat etmenin vücûbiyeti yönünden her ikisinin de aynı hükmü taşıdığını söyler.⁴²

Kadim ilim geleneğimizde “Şeyhu’l-İslam fi’l-hadis (hadis ilimlerinin en uzman otoritesi)” unvanıyla şöhret bulan İbn Hacer el-Askalânî’nin⁴³ konuyla ilgili görüşlerini zikretmenin önemli olduğu kanaatindeyiz. İbn Hacer “Nüzhetü’n-nazar fi tavdîhi nuhbeti’l-fiker” adlı eserinde, haberin doğruluğunu kuvvetlendiren karinelerle desteklenen haber-i vahidin nazari ilim⁴⁴ ifade ettiğini söyler. Haberinin doğruluğunu kuvvetlendiren karineleri ve kesin ilim ifade etmeye götüren delilleri şöyle sıralar:

- 1- Buhârî ve Müslim’in (her ikisinin) sahihlerinde rivayet ettiği (müttefekun aleyh), ancak mütevatir derecesine ulaşamayan hadisler
- 2- Buhârî ve Müslim’in hadis ilimlerindeki celâleti (derin otoritesi)
- 3- Buhârî ve Müslim’in, sahih hadisi sahih olmayan hadisten ayırt etmeleri konusunda, diğer muhaddislerin önüne geçmeleri
- 4- İslam ümmeti âlimlerinin, Buhârî ve Müslim’in sahihlerini, Kur’andan sonra en sahih kitap olarak kabul etmesi, ki bu kabul, tek başına, kat’i ilim ifade etmesi açısından, çok yollarla rivayet edilen (mütevatir derecesine ulaşamayan) hadisten daha kuvvetli bir delildir. Ancak Buhârî ve Müslim’de tenkit edilen hadisler ile birinin diğerini zahirde nakzettiği halde ikisinden birisini tercih ettirecek bir imkan bulunamayan hadisler, bu kapsam dışında bırakılmıştır. Bunların haricindeki hadisler hususunda, sıhhatlerinin kesinliğine yönelik icma hasıl olmuştur.⁴⁵

⁴¹ Necm: 3-4

⁴² İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, 1/98.

⁴³ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449). Ünlü hadis âlimi ve hâfızı. Bkz. M. Yaşar Kandemir, *İbn Hacer el-Askalânî*, DİA, 1999, İstanbul, 19/514-531.

⁴⁴ Delilleriyle ispatlanmış ilim. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar fi tavdîhi nuhbeti’l-fiker*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Matbatu’s-Sabâh, 1421), 51.

⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 52-53.

5-Zayıf ravilerden arınmış ve illeti olmayan meşhur hadis: Ebu Mansur el-Bağdâdi ve Ebu Bekir b. Fevrek gibi alimler, meşhur hadisin nazari ilim ifade ettiği görüşündedir.

6-Ravileri, İmam Mâlik, İmam Şâfiî, İmam Ahmed b. Hanbel vs, gibi muhaddislerden oluşan hadisler, nazari ilim ifade eder.

Ayrıca İbn Hacer, Hafız Hadis İmamlarının Müselsel senetteki rivayetlerinin kat’i ilim ifade ettiğini savunmuştur.⁴⁶

2. Ahad Haberin Hücciyeti

Ehl-i Sünnet uleması, sahih bir sened ile gelen haber-i vâhid ile amel etmenin vâcip olduğunu söylerken, bazı Mu’tezile ve Refâvida âlimleri *ولا تقف ما ليس لك به علم* “*Hakkında her hangi bir ilm olmayan şeye uyma (amel etme)*”⁴⁷ ayeti kerimesine dayanarak, haber-i vahidin ilim ifade etmediğini, dolayısıyla haber-i vâhid ile amel etmenin gerekli olmadığını iddia etmişlerdir.⁴⁸ Ancak onların bu itirazına hadis uleması şöyle cevap vermiştir: Ayette zikredilen ilim, nekiradır ve nefy ifade eden “Leysel” edatından sonra gelmiştir. Arap dili kaidelerini göre, nefy’den sonra gelen nekira umûmiyet ifade eder. Buna göre ayetin manası “*Hakkında, hiçbir ilim olmayan şeye uyma*” şeklindedir. Halbuki, sahih sened ile gelen haber-i vâhid, yakînî ilim ifade etmese bile, bir çeşit ilim ifade eder. Dolayısıyla ayetin anlamı “*Hakkında bir ilim olan şeye uy*” manasındadır. Buna göre haber-i vâhid ile amel etmek zorunludur.⁴⁹

Ancak Mu’tezile böyle bir cevaba da itiraz ederek şöyle demiştir: “*Bir haber, ya kesin bilgi (yakîn) ifade eder, ya da zan ifade eder. Haber-i vahid kesin bilgi (yakîn) ifade etmediğine göre, zan ifade eder. O halde haber-i vâhid* *إِنَّ تَبَيُّعُونَ إِلَّا الظَّنَّ* *وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا* *Onlar zandan başkasına tabi olmuyorlar. Halbuki zan, haktan hiçbir şey ifade etmez’ (Necm: 28) ayetinin kapsamındaki zemm’in içine girer*”.⁵⁰ Onların bu itirazlarına hadis uleması, Mümteherine suresi 10. Ayet ile cevap vermiştir: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاذْكُرْنَ اللَّهَ أَكْثَرَ* *يا أيها الذين آمنوا! Size hicret eden mümin hanımlar geldiği zaman, onları imtihan edin. Onların mümin olduklarını*

⁴⁶ Süyûtî, *Tedribü’r-râvi*, 2/643

⁴⁷ İsra, 17/36.

⁴⁸ Abdulaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar şerhu usulî’l-Pezdevi* (by. Daru’l-Kitabi’l-İslâmî, ts.), 4/370.

⁴⁹ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 4/370.

⁵⁰ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 4/370.

bildiğiniz zaman –Allah onların imanlarını en iyi bilendir- onları kafirlere geri döndürmeyin” (Mümtehine: 10). Bu ayette Allah Teala, Medine’deki müminlere, Mekke’den hicret eden kadınların mümin olup olmadıklarını imtihan etmelerini, mümin olduklarını bildikleri zaman, onları geriye kafirlere döndürmemelerini emretmektedir. Görüldüğü gibi Medine’deki mümin erkeklerin, Mekke’den gelen kadınları imtihan etseler bile, onların kesinlikle (yüzde yüz) iman ettiklerini öğrenme imkanları yoktur. Zira imanın merkezi kalptir. Kalpteki olanları yalnız Allah bilir. Buna rağmen ayet, onların kesin bilgiye dayanmayan zâhirdeki bilgilerini “ilim” kelimesiyle ifade etmiştir فَإِنَّ عَلِمْتُمْ هُنَّ مُؤْمِنَاتٍ. Bu da gösteriyor ki bir bilgi “yakîn” ifade etmese bile, bir ilim ifade eder.⁵¹ Bu ilim, araştırma, tedkik, inceleme sonucunda varılan zann-ı gâlibe dayanan bir ilimdir. O halde, “ولا تقف ما ليس لك به علم” “Hakkında bir ilm olmayan şeye uyma (amel etme)” ayeti kerimesinde nehyedilen husus, ya “hakkında hiç bir ilim olmayan şeye uyma”, ya da “Hakkında zann-ı galibe dayanan bir ilim olmayan şeye uyma” şeklinde anlaşılmalıdır. Diğer taraftan إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا “Onlar zandan başkasına tabi olmuyorlar. Halbuki zan, haktan hiçbir şey ifade etmez” (Necm: 28) ayeti kerimesinde zemmedilen zan, hakkında hiç bir delil olmayan, şüphe, vesvese ve yalana dayanan zandır. Nitekim ayetin sibakı, Allah’a şirk koşan müşriklerden bahsetmektedir. Onların şirk düşüncesinin hiçbir ilme dayanmadığını, hiçbir delili ve dayanağı olmadığını ifade etmektedir. Kur’an’a göre zannın çeşitleri vardır: “Ey iman edenler! Zannın bir çoğundan kaçının. Muhakkak ki, zannın bazısı günahıdır” (Hüccurat: 12). Bu ayeti kerimeye göre, zannın diğer bazısı günah değildir. O halde, “Yakîn derecesine ulaşmayan her bilgi zan ifade eder. Zan ise tamamen (bütün çeşitleriyle beraber) yasak edilmiştir” gibi bir sonuç varmak, hem akıl hem de nakil dışıdır.⁵² Akıl dışıdır, çünkü hayatta yakîn ifade etmediği halde kabul edip uyduğumuz sayılamayacak kadar çok mesele vardır. Şahitlikler, mütevatir derecesine ulaşmayan günlük haberler, bir doktorun yazdığı ilaçlar, bir bilim adamının söylediğini diğer bilim adamının yalanlaması vs, gibi örnekler bunlardan sadece birkaç tanesidir. Bütün bu meselelerde yakîn şartı aramak hayatı durdurup donduracağından dolayı, akl-ı selim sahibi hiç kimse böyle bir şart ileri sürmemiştir.

⁵¹ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 4/370

⁵² Nakle aykırı olduğunu biraz sonra izah edeceğiz.

Bununla birlikte bir kısım hadis uleması, hadis uzmanlarının her hangi bir haber-i vahid hakkında “sahih” hükmünü verdiği zaman, bu haber-i vâhidin ilmi-i yakîn ifade ettiğini söylemişlerdir.⁵³ Hatta haber-i vahid ile amel etme üzerine görüş birliği (icma) meydana geldiğini dile getirmişlerdir. Bu görüşlerini kitap, sünnet, icma ve akıldan bir çok delile dayandırmışlardır.⁵⁴

2.1. Haber-i Vahid ile Amel Etmenin Vücup İfade ettiğine Kur’an’dan deliller

Âhâd haber ile amel etmenin vücup ifade ettiğini söyleyenler, kitaptan birçok delil getirirler. Yer darlığından dolayı bunlardan bazılarını zikredeceğiz:

- 1- *“Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, o kitabı insanlara kesinlikle beyan edip açıklayacaksınız, diye söz almıştı”.*⁵⁵ Allah Teala bu ayette, kendilerine indirilen kitabı, insanlara beyan edip açıklamak ve asla o kitabı gizlememek üzerine ehl-i kitaptan bir söz aldığı ve onlarla ahitleştiğini haber vermektedir. O halde bu haber, onlardan her biri üzerine, bir emir, bir de nehy ifade eder. Emir ifade etmesi; kitabı beyan etmeleri, nehy ifade etmesi de kitaptan hiç bir şeyi ketm (gizli) etmemeleridir. Allah Teala, mükelleflere takatlarının fevkinde hiçbir yük yüklemeyiz. Onların, mütevatir yollarla doğuya ve batıya yayılıp istisnasız bütün insanlara tebliğ ve tebyin yapmaları, takatlarının fevkinde bir mes’uliyet olduğuna göre, bu ayette onlardan istenen görev, her birisinin (haber-i vâhitle) kendi yanında bulunan ilmi, bir başkasına aktarmasıdır. Zira bu ayet, onlardan her birine, kitabı beyan edip açıklama görevi yüklemektedir. Eğer haber-i vâhid ile amel etmek vacip olmasaydı, Allah Teala ne onlardan her birisine böyle bir emir verir, ne de onları duyanlara, itaat etme zorunluluğu getirirdi.⁵⁶
- 2- *“Eğer bilmiyorsanız, zikir (kuran) ehline sorun”.*⁵⁷ Bu ayeti kerimede Allah Teala, müçtehid ile müçtehid

⁵³ Süyûtî, *Tedribu’r-râvi*, 1/75.

⁵⁴ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 2/372; Mustafa es-Sibâ’î, *es-Sünne ve mekânâtühâ fi teşrî’l-İslamî* (Dimaşk: Mektebetü’l-İslâmî,1402/1982), 167.

⁵⁵ Âl-i İmran, 3/87

⁵⁶ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 2/371.

⁵⁷ Nahl: 16/43

olmayanı ayırt etmeksizin, bilinmeyen herhangi bir hususta, zikir ehline soru sormayı emretmiştir. Müçtehid bir kimsenin, müçtehid olmayana soru sorması, fetva istemesi değil, duyduğu bir haberi nakletmesine münhasırdır. Bu durumda, müçtehid bir kimsenin, müçtehid olmayan bir kimseden duyduğu haberi kabul etmesi vacip olmasaydı, Allah Teala böyle bir emir vermezdi.⁵⁸

3- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ - “Ey İman edenler! Allah için şahitlik yaparak Adâleti ayakta tutan kimseler olun”.⁵⁹ Bu ayeti kerimede Allah Teala, ilave ve çıkarma yapmadan şahitliği yerine getirmeyi ve Adâleti emrediyor. Buna göre, sika bir kimsenin gördüğü bir olayı veya duyduğu bir sözü mahkemede kadıya nakletmesi üzerine vaciptir. O halde kâdî'nın, mücerred bir fikir olarak,⁶⁰ bu haberi kabul etmesi de vacip olur. Çünkü kabul edilmesi gerekli (vacip) olmayan bir şeyi Allah Teala'nın emretmesi, Allah'ın şanına yakışmaz.

4- إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ - “İndirdiğimiz ayetleri ve hidayeti gizleyenler....”⁶¹ Bakara 159. Bu ayeti kerimede Allah Teala, ayetleri ve hidayet ölçülerini açıklamayıp gizleyenleri büyük bir tehdit ile inzar etmiştir. Buna göre, Hz. Peygamberden herhangi bir şey duyan kimsenin, bu duyduğu şeyi izhâr etmesi (açıklaması) üzerine vaciptir. Onun açıkladığı bir şeyi, bizim kabul etmemiz de bizim üzerimize vaciptir. Zira, eğer bizim kabul etmemiz bizim üzerimize vacip olmasaydı, onun izhâr edip etmemesi eşit olurdu. Bir başka ifadeyle, Allah'ın, dinden herhangi bir şeyi izhar ve beyan etmeyi emretmesi, sonra da o şeyi duyanları, o şeyi kabul edip etmemekte serbest bırakması, hem akıl dışıdır, hem de Allah'ın şanına aykırıdır.⁶²

⁵⁸ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/372.

⁵⁹ Nisa: 4/135

⁶⁰ Haberi getiren “bir kişi” diyerek kadının haberi reddetmesi düşünülemez. Burada haberin kabulü veya reddi, kişi sayısıyla alakalı değil, haberi getiren kimsenin sika olup olmadığı ile alakalı bir husustur.

⁶¹ Bakara, 2/159

⁶² Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/372.

5- *يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا* “Ey İman edenler! Size bir fasık bir haber getirdiği zaman, onu(n doğru olup olmadığını) araştırın”.⁶³ Allah Teala bu ayette, fasık bir insan bir haber getirdiğinde, o haberin doğruluk derecesini araştırmayı emretmektedir. Bu ayette, zikredilen emrin illeti, haberi getiren kimsenin fasık olmasıdır. Yoksa haberi getiren kimsenin ahad (tek) olması değildir. Buna göre ayet, heberi getiren kimsenin sika olması halinde, getiren bir kişi dahi olsa, haberi kabul etmenin gerekli (vacip) olduğuna işaret etmektedir.⁶⁴

2.2. Hz. Peygamber’in (sav) Haber-i Vâhit ile Amel Etmesi

Hz. Peygamber’in (sav), ramazan hilalini gördüğünü söyleyen bir bedevinin bu haberiyle amel ederek ramazan orucuna başlaması, tek bir haberci olan Selman-ı Fârisi’nin (ra) haberiyle Medine’de hendek kazması, düşman beldelelerine gönderdiği casusların (her birisinin) verdiği haberleri kabul etmesi, hicretten önce Medine’ye Musab b. Umeyr’i gönderdiği gibi, civar kabilelere tek kişilik öğretmenler göndererek o kabilelerden bu öğretmenin verdiği haberlere uyup dinin emir ve yasaklarını tatbik etmelerini istemesi, fetihlerden sonra Bahreyn, Yemen gibi ülkelere vali tayin edip o ülkelerin halkından bu valiye itaat etmelerini beklemesi, dünya krallarına tek kişi ile haber göndermesi ve onlardan gelen tek kişilik elçileri kabul etmesi, tek kişi olan zekat memurlarının verdiği haberler ile amel etmesi, vs gibi misaller burada zikredilemeyecek kadar çoktur. Bütün bu misaller, haber-i vâhidin ameli mucib olduğunu ispatlamaktadır. Hanefî fakihlerinden İmam Pezdevi’nin “Fıkıh Usulü”nü şerh eden Abdulaziz b. Ahmed el-Buhârî (v. 730 h.), bu konuyla ilgili olarak şunları aktarmaktadır: Hz. Peygamber (sav), bu elçileri, öğretmenleri ve valileri, beşeriyeti İslam’a davet etmek için, kıyamet günü “Bizlere bir elçi (bir haberci) gelmemiştii” gibi bir mazeretleri kalmasın diye göndermiştir. Kaynak eserlerin hiçbir yerinde, Hz. Peygamber’in böyle büyük ve önemli bir maksat için, bütün bu beldelelere, mütevatir derecesine ulaşan haberciler gönderdiği şeklinde bir haber yer almamaktadır. Hz. Peygamberin gönderdiği elçi, öğretmen ve valilerin bildirdiği haberleri, o beldenin halklarının kabul etmesi, onların üzerine ilzam edici ve bağlayıcı olması, siyer ehlinin ittifaki ile sabittir. Belde halklarının bu ha-

⁶³ Hüccurat, 49/6

⁶⁴ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 2/373.

berleri kabul etmeleri için, beldele gönderilen haberci sayısının tevatür derecesine ulaşma şartı olsaydı, Medine’de Hz. Peygamber’in yanında bir tane sahabe kalmazdı. Nizam bozulur, İslam biterdi. Bu nedenle, haberi kabul etmek için tevatür şartını koşmak, kat’i olarak bir vehim ve batıl bir iddiadır. Böylece, haber-i vahidin, tıpkı mütevatir haber gibi, amel-i mucib olduğu ispatlanmıştır. Bu delil, muhalefet etmeye hiçbir bahane bırakmayacak kadar, kat’i bir delildir. Gazali de aynı şeyi zikretmektedir.⁶⁵

2.3. Sahabelerin Haber-i Vâhid ile Amel Etmeleri

Hız. Peygamberin vefatından sonra sahabeler, sayılamayacak kadar çok misallerde, haber-i vâhidi hüccet olarak kabul edip amel etmiştir. Ensar’ın halife seçmek için toplandığı gün, Hz. Ebu Bekir’in oraya giderek “*İmamlar, Kureys’tendir*”⁶⁶ hadisi şerifini haber vermesi üzerine Ensar’ın hiç bir itiraz yapmadan bunu kabul etmesi, Hz. Ömer’in, Mecusilerden cizye alınması meselesinde Abdurrahman b. Avf’ın bildirdiği hadisle amel etmesi, *İltikâü’l-Hitaneyn* (cinsel organların buluşması) gerçekleştiği zaman gusül abdestinin vacip olduğu meselesinde, bütün sahabelerin kendi görüşlerinden vazgeçip Hz. Aişe’nin verdiği habere rücu’ etmesi, bu misallerden sadece bir kaç tanesidir. Âhâd haberleri hüccet kabul edip onlarla amel etmek üzere, sahabeler icma etmiştir. Bu icma, haber-i vâhidin hüccet olduğuna dair kuvvetli bir delildir.⁶⁷

Bu konuda, şöyle bir itiraz gelebilir: Sahabelerin haber-i vâhid ile amel ettiğine dair misaller olduğu gibi, amel etmediğine dair misaller de vardır. Mesela, Hz. Ebu Bekir, ninenin altıda bir miras aldığına dair Muğira’nın haberini kabul etmemiş, ta ki Muhammed b. Mesleme de aynı şeyi nakledince kabul etmiştir. İbn Ömer’in ölen bir kimsenin ailesi ağladığı zaman, ölünün azap gördüğüne dair haberini, Hz. Aişe kabul etmemiştir.⁶⁸

⁶⁵ Abdulaziz el-Buhârî, 2/374.

⁶⁶ Ebu Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârût et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hecr, 1419/1999), 5/595, (No. 2247); İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *Musannef*, thk. Sa’d b. Nâsir b. Abdülaziz (Riyad: Dâru Künûzi İşbilya, 1436/2015), 18/163, Fezâil 54, (No.2247); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut (by. Müessestü’r-Risâle, 1421/2021), 33/21, (No. 19777), *Müsned-i Ebu Berze* (ra).

⁶⁷ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrar*, 2/374.

⁶⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih*, nşr. Mustafa Dîb Boğa (Dimâşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), 1/431, Cenâiz 32; Ebu Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih*,

Bu tür itirazlara Abdulaziz el-Buhârî (v. 730 h.) şöyle cevap vermektedir: Haber-i vâhid ile amel etmeyi kabul etmeyen sahabenin bu inkarı, ârızı sebeplere dayanan bir inkardır. Yoksa bu inkar, haberi getirenin tek bir kimse olmasından dolayı kaynaklanan bir inkar değildir. Yani onların bu inkarı, nâsih-mensûh, sebab-i vürûd, yanlarında daha fazla bir bilgi bulunması gibi delillere dayanarak vardıkları neticenin daha kuvvetli olmasından dolayı kaynaklanan bir inkardır. Tıpkı onların, bazı ayetlerin zâhiri anlamlarını reddetmeleri, bazı kıyas çeşitlerini terketmeleri, kadının bazı şahitlikleri kabul etmemesi misallerinde olduğu gibi.⁶⁹

2.4. Haber-i Vâhid ile Amel Etmenin Vücûbiyetine Ümmetin İcmâsı

İmam Pezdevi Fıkıh Usulü'nde, İslam Ümmetinin şirketler, vekaletler, alış-verişler vs gibi muamelat konularında âhad haberi kabul etmek üzere icma ettiğini bildirmiştir. Abdulaziz el-Buhârî (v. 730 h.) de bu esere yazdığı şerhte, ümmetin, ilm-i yakîn ifade etmese bile mahkemelerde şahidin şهادetinin kabul edilmesi üzerine icma ettiğini ifade etmiştir. Halbuki bu şهادet, bir insanın kanı, malı, ırzı vs, gibi konularda yapılan şahitlik olabilir. Eğer bu konularda ahad haberin kabul edilmesi caiz oluyorsa, diğer dini konularda da caiz olması mümkündür. Muamelat ile dini konuların bir birinden ayırt edilmesi doğru değildir.⁷⁰

2.4.1. Haber-i Vâhid ile Amel Etmenin Vücûbiyetine Akli Delil

Mücerred bir bakış açısıyla, tevatür derecesine ulaşmayan bir veya bir kaç kişinin rivayet ettiği haberin doğru veya yanlış olması ihtimali aklen mümkündür. O halde, haberin doğruluğuna veya yanlışlığına götüren başka deliller bulmamız gerekir. Mesela bir haber önümüze geldiğinde, bu haber, aklen ya doğrudur ya da yanlıştır. Bu haberin doğru mu yanlış mı olduğuna, dolayısıyla bu habere uyup uymayacağımıza nasıl karar vereceğiz? Elbette ki araştırma yaparak. Araştırmanın ilk başlangıç aşamasında, haberin doğru ve yanlış olma ihtimali yüzde ellidir. Araştırmanın sonunda, ya bu haberi doğru kabul edip uygulayacağız, ya da yanlış kabul edip reddedeceğiz. Araştırma bittikten sonra, bu haberin doğruluk derecesi hakkında yüzde elli bir ve üzeri bir kanaat (zann-ı gâlip) oluşmuşsa, akıl bu haberin doğruluğuna

nşr. Muhammed Fuad Abdulkaki (Kahire: Matbaatü İsa el-Halebi, 1374/1995), 2/635, Cenâiz 6.

⁶⁹ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/375.

⁷⁰ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/376.

hükmeder. Eğer yüzde ellinin altında bir kanaat oluşmuşsa, akıl bu haberin yanlış olduğuna karar verir.⁷¹

Bu haberin doğruluk derecesinin yüzde ellinin (hatta yüzde doksanın) üzerinde olup olmadığını gösteren en önemli kriter, bu haberi getiren kimsenin sika olup olmamasıdır. Eğer haberi getiren sika (hiç yalan söylemeyen, büyük günah işlemeyen, küçük günahlarda ısrar etmeyen, toplum içinde yemek yemek gibi mürüvvete yakışmayan davranışlardan kaçan) bir kimse ise, akıl bu haberin doğru olduğuna (yanlış olmadığına) hükmeder. Ancak hadis uleması bununla da yetinmeyip haberi getiren kimsenin hafızasında mükemmellik şartı (zapt-ı tâm) ileri sürmüştür. Yani haberi hiçbir değiştirmeden, ilave ve çıkarma yapmadan hafızasında tutma şartı ileri sürmüştür. Bu iki şart, haberin doğruluğuna yönelik bütün şüpheleri ortadan kaldıracak niteliktedir. Ne var ki hadis uleması, bu iki şart ile de yetinmeyip, bu iki şartın haberi nakleden bütün ravilerde bulunması ve senedin birleşik olması (ittisalü's-sened) şartını zorunlu tutmuştur. Böylece haberin doğruluğunu daha da garanti altına almıştır. Hatta bununla da yetinmeyip gerek bu haberi nakledenlerde (sened), gerekse haberin içeriğinde (metin), haberin doğruluğunu zedeleyecek herhangi bir problemin (illet) bulunmaması şartını ileri sürmüşlerdir. Çok daha ileri gidip (beşinci bir şart olarak), bu haberin, hadis ilminde zirveye çıkan uzman otoritelerin koyduğu kriterlere aykırı (şâz) olmaması şartını ileri sürmüşlerdir. İşte bu beş şart, haberin doğruluğuna yönelik bütün şüpheleri ortadan kaldırdığı için, hadis uleması "sahih bir haber-i vâhidin ilmi yakîn (kesin bilgi) ifade ettiğini"⁷² söylemiştir.

2.5. Haber-i Vâhid ile Amel Etmeyi İnkâr Edenler

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Talat Koçyiğit'e göre, hicri ikinci asrın başlarından itibaren tarih sahnesine çıkmaya başlayan bazı itikadi mezhepler, Hz. Peygamberin hadislerini red ve inkar yoluna sapmışlardır. Aslında bu mezheplerin istinat noktaları kadim Yunan felsefesi ile bazı eski dinlerin kalıntılarıdır.⁷³ "Haber-i ahadı reddetmek suretiyle İslam dini-

⁷¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 51.

⁷² Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, 2/371.

⁷³ Talat Koçyiğit, *Âhâd haberlerin değeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1966), 14, 137.

nin Kur'an'dan sonra ikinci ana kaynağını teşkil eden Sünnet'i hükümsüz bırakan bu mezheplerin başında Mutezile yer almıştır”.⁷⁴

Gerek tarihi süreç içerisinde, gerekse günümüzde haber-i vâhidin hücciyetini inkar eden bir kısım Mutezile alimleri ile onların görüşlerini taklid eden günümüzdeki mukallidlerin, haber-i vâhid aleyhinde söyledikleri sözlerin “Hakk’a ve doğruya ulaşmak” maksadı ile değil, İslam’ın ikinci temel kaynağı olan sünnetin hücciyetini tartışma konusu yapmak olduğunu gösteren delillerden bir tanesi, onların, ilmi yakîn ifade ettiğine cumhurun ittifak ettiği bazı lafzi ve manevi mütevatir hadisleri bile kabul etmeyişleri, diğeri de, kaderi ispat eden bir haber-i vâhid hakkında Mu'tezile'den Amr b. Ubeyd'in söylediği şu sözlerdir: *“Eğer bu hadisi, El-A'meş söylerken işitse idim ona yalancı olduğumu söylerdim. Zeyd İbn Vehb söylerken işitse idim cevap vermezdim. Abdullah İbn Mes'ud söylerken işitse idim kabul etmezdim. Peygamber söylerken işitse idim reddederdim. Allah böyle söylese idi O'na da derdim ki: Sen bu söz üzere bizden misak almadın”*⁷⁵.

Meşhur sahabi Ebu Eyyüb el-Ensârî'nin torunlarından muhaddis Ebu İsmail el-Hirevî de kendisine ait senedle Hz. Peygamber'den (sav) şu hadisi rivayet eder: *“Dikkat! Her kime benden bir (sahih) hadis ulaşır da o hadisi inkar ederse, kesinlikle şu üç şeyi inkar etmiştir: 1- Allah'ın kitabını. 2- Allah'ın Rasulü'nü. 3- Allah Rasulü'nün getirdiklerini”*.⁷⁶

Sonuç

Mütevatir hadisin kat'i (kesin) ilim ifade ettiğine dair hadis uleması, itikadi ve fıkhi mezhepler arasında bir görüş birliği (ittifak) vardır.⁷⁷ Tartışma konusu, mütevatir derecesine ulaşmayan âhad haberlerin kesin ilim ifade edip etmeyeceği meselesi etrafında dolaşmaktadır. Ahad haberin kesin ilim ifade etmediğini söyleyenler “Bir haber, kesin ilim ifade etmezse (mütevatir derecesine çıkmazsa), zan ifade eder” demiştir. Buna karşılık aralarında İbn

⁷⁴ Talat Koçyiğit, *Âhâd haberlerin değeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1966), 14, 137.

⁷⁵ Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 14/63; Talat Koçyiğit, *Âhâd haberlerin değeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1966), 14, 142.

⁷⁶ Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Hirevî, *Zemmü'l-kelam ve ehlüh*, thk. Abdurrahman b. Abdülaziz (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1416/1996), 2/53, (No. 205).

⁷⁷ Âmir b. Hasan Sabri, *Hücciyetü haberi'l-âhâd fi'l-akâid ve'l-ahkâm* (Medine: Mecme'u el-Melik Fehd, ts.), 5; Ahmed Muhammed Şâkir, *Elfiyyetü's-süyûtî*, 4.

Salâh, Süyûtî, İbn Hacer el-Askalani gibi hadis otoritelerinin de bulunduğu bazı hadis uleması, Buhârî'nin, Müslim'in, her ikisinin, altın silsile sahiplerinin vs, rivayet ettiği hadislerin mütevatir derecesine çıkmaya bile kat'i ilim ifade ettiğini belirtmişlerdir.

Kanaatimize göre, bu konuda ortaya çıkan tartışmalar, lafzidir. Zira “Mütevâtir derecesine çıkmayan âhad haberler, zan ifade eder” diyenler – yukarıda yaptığımız araştırmalarda da ortaya çıktığı gibi- lafız itibariyle “Zan, şüphe, tereddüt ve yalan ifade eder” dememişlerdir. Sadece akli bir ihtimalden dolayı, lafız itibariyle, kesinlik değil, “Zan ifade eder” demişlerdir. Yani “Yüzde doksan dokuz itibariyle doğru olsa bile, yüzde birlik bir ihtimalden dolayı, kesin bilgi ifade etmez” demeye getirmişlerdir. Onların “Zan” dedikleri ibarenin içeriğini, hadis uleması açıklamış ve “Sıhhat şartlarını taşıyan bir haberin ilim ifade ettiğini”, hatta sıhhatini kuvvetlendiren karinelerle desteklediği zaman ilm-i yakîn ifade ettiğini söylemişlerdir. Konuyla ilgili olarak hadis ilminin uzman otoritelerinden İbn Hacer el-Askalani'nin şu sözleri, belirleyici niteliktedir: *“Karinelere desteklediği zaman, meşhur, aziz ve garip gibi kısımlara ayrılan âhâd haberler de nazari ilim ifade edebilir. Bu konudaki ihtilaf, hakikatte, lafzidir. Zira ahad haberler, itlaken “ilim ifade eder” diyenler, bu ibareyi, deliller sonucunda elde edilen ilim anlamında “nazari” kelimesiyle takyîd etmiştir. Bu itlaktan kaçınanlar ise, ilim lafzını mütevâtire tahsis etmiştir. Onlara göre, mütevâtirin haricindeki her haber zannidir. Ancak onların bu düşüncesi, karinelerle desteklenen bir haberin, karinelerle desteklenmeyen bir haberden daha üstün olmasını nefyetmez”*⁷⁸

Günümüzde sahih olsa bile âhâd haberleri reddeden, dinde Kur'an'dan başka bir kaynak kabul etmeyen, bütün ümmet nazarında genel kabul görmüş birçok ahkâmı inkar eden, kendilerini “Kur'aniyy'un” ismiyle ızhâr eden bir taife vardır.⁷⁹ Aslında bu taifenin amacı, akademik verilerle hakikate ulaşmaktan ziyade, “Hâlif, tu'raf (muhalefet et ki tanınasın) Arap atasözü gereğince genel yapıya muhalefet ederek meşhur olma çabasıdır. Tıpkı Türkiye'nin başkentinin Ankara olduğunu bütün dünya kabul ettiği halde birilerinin çıkıp “Hayır, Erzurum'dur yahut Antalya'dır” diye muhalefet edip kendisine gündem oluşturmaya çalışması gibi. Halbuki tarihte ve günümüzde İslam ulemasının kahir ekseriyeti, haber-i vâhid'in dinde hüccet olarak

⁷⁸ İbn Hacer el-Askalani, *Nüzhetü'n-nazar*, 52.

⁷⁹ Mustafa İlyas, *Tefsirde Kur'aniyyûn ve Mealcilik Ekolünün Mukayesesi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 113-116.

kullanılması ve onunla amel etmenin vücûbiyeti üzerinde ittifak etmişlerdir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut, by. Müessesetü’r-Risâle, 1421/2021.
- Âmir b. Hasan Sabri, *Hücciyetü haberî’l-âhâd fi’l-akâid ve’l-ahkâm*, Medine, Mecme’u el-Melik Fehd, ts.
- Apaydın, Yunus, *İbn Hazm*, İstanbul: DİA, 1999.
- A’zamî, Muhammed, *Buhârî Muhammed b. İsmail*, DİA, 1992.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih*, tkk. Mustafa Dîb Boğa, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed, *Keşfu’l-esrar şerhu usulî’l-Pezdevi*, Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-İslâmî, ts.
- Çakan, İsmail Lütfü, *Dârekutnî*, DİA, 1993,
- Ehdel, Süleyman b. Yahya b. Ömer Makbul el-Ehdel, *el-Menhelü’r-revî ‘alâ manzûmeti’l-Mecdi’l-lugavi*, thk. Harun b. Abdurrahman el-Cezâirî, Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427/2007.
- Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed b. Zekeriyya, *Fethu’l-bâkî bi şerhi Elfiyeti’l-İrâkî*, thk. Abdullatif Hemîm ve Mahir el-Fahl, Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-İlmiyye, 1422/2002.
- Gürbüz, İbrahim, *İbn Hazm*, İstanbul: DİA, 1999.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdi el-Medeni, Medine: Mektebetü’l-İlmiyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut: Daru’l-Garbi’l-İslâmî, 1422.
- Hatiboğlu, İbrahim, *Süfyân b. Uyeyne*, İstanbul: DİA, 2010.
- Hirevî, Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali, *Zemmü’l-kelem ve ehlüh*, thk. Abdurrahman b. Abdülaziz, Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1416/1996.
- Hüveyyî, Muhammed b. Ahmed b. Halil, *Aksa’l-emel ve’s-sûl fi ilmi hadîsi’r-rasûl*, thk. Nevaf Abbas Habib el-Münâvir, Kuveyt: Külliyyetü’d-Dirâsâti’l-Ulyâ, 1437/2015.
- İrâkî, Ebû’l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin, *Nazmu kitabi’l-İktirâh li’bni Dakîki’l-İd*, thk. Abdulkadir b. ‘Âbirî el-İdrîsî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.

- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkira*, thk. Abdullatif el-Hemîm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- İbn Cemâa, Ebu Abdillah Bedrüddin Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1406/1985.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfi, *Musannef*, thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdülaziz, Riyad: Dâru Künûzi İşbîlya, 1436/2015.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, Dimaşk: Matbaatu's-Sabâh, 1421/2000.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.
- İbnü Dakîkî'l-İd, *el-İktirâh fi beyâni'l-istilâh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*, *Mukaddime*, thk. Nûruddin Itr, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1406/1986.
- İbnü's-Salâh, *Sıyanetü sahihi müslim mine'l-ihlâl ve'l-galat ve himâyetühü mine'l-iskât ve's-sakat*, thk, Abdullah Abdulkadir, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408.
- İlyas, Mustafa, *Tefsirde Kur'anıyyûn ve Mealcilik Ekolünün Mukayesesi*, Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kâfiyecî, Muhammed b. Süleyman, *el-Muhtasar fi 'ilmi'l-eser*, thk. Ali Zevîn, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd , 1407/1986.
- Kandemir, Yaşar, *Müslim b. Haccâc*, İstanbul: DİA, 2006,
- Kandemir, Yaşar, *İbn Salâh eş-Şehrezûrî*, İstanbul: DİA, 2000,
- Kandemir, Yaşar, *Nevevî*, İstanbul: DİA, 2007,
- Kandemir, Yaşar, *İbn Hacer el-Askalânî*, İstanbul: DİA, 1999.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *İrşâdüs-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır: el-Matbaatül-kübrâ el-Emîriyye, 1323/1905.
- Kazvînî, Ömer b. Ali b. Ömer, *Meşîhatü'l-Kazvînî*, thk. Dr. Âmir Hasan Sabri, by. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2005.

- Koçyiğit, Talat, *Âhâd haberlerin değeri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1966.
- Mübârekfûrî, Ebu Hasan Ubeydullah b. Muhammed, *Mir’âtü’l-mefâtih şerhu Mişkâtü’l- Mesâbîh*, Hindistan: İdâretü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve’Da’veti ve’l-İftâ, 1404/1983.
- Müslim, Ebu Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Kahire: Matbaatü İsa el-Halebi, 1374/1995.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc şerhu Sahih-i Müslim b. Haccâc*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1392/1972.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahyâ b. Şeref, *Et-Takrib ve’t-teysîr li ma’rifeti süneni’l-beşîr’in-nezîr*, thk. Muhammed Osman, Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabi, 1985.
- Öğüt, Salim, *Buhârî, Muhammed b. İsmail*, DİA, 1992.
- Özel, Ahmet, *Mâlik b. Enes*, Ankara: DİA, 2003.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Gâye fi şerhi’l-Hidâye fi ilmi’r-rivâye*, thk. Ebu Âiş Abdülmün’im İbrahim, by. Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’t-Türâs, 1421/2001.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu’l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti’l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mısır: Mektebetü’s-sünne, 1424/2003.
- Sibâî, Mustafa, *es-Sünne ve mekânâtühâ fi teşrî’i’l-İslâmî*, Dimaşk: Mektebetü’l-İslâmî, 1402/1982.
- Siracüddin, Abdullah, *Şerhu’l-manzûmeti’l-Beykûniyye fi mustalahi’l-hadîs*, Halep: Dâru’l-Fellah, ts.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Tedribü’r-râvî fi şerhi takrîbi’n-Nevevî*, thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyabî, Medine: Daru Taybe, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Elfiyye*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, by. Mektebetü’l-İlmiyye, ts.
- Şümunnî, Ebü’l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Muhammed, *el-Âliyyü’r-rütbe fi şerhi nazmi’n-Nuhbe*, thk. Harun b. Abdurrahman el-Cezâirî, Beyrut: Daru İbn Hazm, 1423/2003.
- Tahhân, Mahmud b. Ahmed b. Mahmud, *Teystrü mustalahi’l-hadîs*, by. Mektebetü’l-Me’ârif, ts.
- Tayâlisî, Ebu Davud Süleyman b. Davud b. Cârût, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Mısır: Dâru Hecr, 1419/1999.

- Tîbî, Şerefüddin Hüseyin b. Muhammed, *el-Hülâsa fi ma'rifeti'l-hadîs*, by. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1430/2008.
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fi mustalahi'l-hadîs*, thk. Fehd b. Nâsır b. İbrahim Süleyman, by. Dâru's-Süreyyâ li'n-Neşr, 1423/2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Buhârî, Muhammed b. İsmail*, İstanbul: DİA, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *İbn Hazm*, İstanbul: DİA, 1999.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Mûkaza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1412/1991.